

مطالعه مقایسه‌ای نقوش کتیبه‌های بنایی سردر مدارس تاریخی شهر اصفهان در گستره مضامین نهفته و مکان قرارگیری

چکیده

در سردر بناهای تاریخی به‌ویژه مساجد و مدارس، عموماً مفاهیم مختلف به دو صورت نمادین و نوشتاری مورد استفاده قرار می‌گرفت. شکل‌های نمادین، گره‌ها و نقوش هستند و نوشتاری از خطوط گوناگون استفاده کرده‌اند که یکی از پرکاربردترین آن، خطوط بنایی است. بررسی پژوهش‌های تاریخ معماری مدارس شهر اصفهان نشان می‌دهد، کم‌تر به بررسی ویژگی‌های خطوط بنایی در معماری مدارس پرداخته شده‌است. گستره مضامین نهفته و مکان قرارگیری، عرصه‌ای است برای دسته‌بندی ویژگی‌های نقوش کتیبه‌های بنایی سردر مدارس تاریخی شهر اصفهان که شباهت‌ها و تفاوت‌های آن را آشکار می‌سازد. این پژوهش، از لحاظ هدف بنیادین است و از بُعد زمان، گذشته‌نگر است. شیوه مطالعه نیز، تاریخی-تحلیلی با رویکرد مقایسه‌ای است و به‌گونه ترکیبی کمی و کیفی است. در گام نخست، با مشاهدات میدانی، از ۲۳ نمونه موجود مدارس تاریخی شهر اصفهان، پنج نمونه به‌صورت هدفمند که در سردر آن‌ها تزیینات کتیبه‌ای با خطوط بنایی به‌کار رفته، انتخاب شده‌است. یافته‌اندوزی این پژوهش، مبتنی بر منابع اسنادی و مطالعات میدانی است. تهیه عکس از کتیبه‌های بنایی و ترسیم آن‌ها با نرم‌افزار دو بُعدی AutoCAD و سه بعدی 3ds Max است. درنهایت، نمونه‌ها براساس پنج فاکتور (مکان قرارگیری کتیبه‌ها، فرم زمینه، مضامین به‌کار رفته، نوع خطوط مورد استفاده و میزان سطح اختصاص داده شده به این تزیین) مورد مقایسه قرار گرفته‌اند. نتایج تحلیل‌ها، آشکار ساخت که وجوه مشترک و افتراق آشکاری در جنبه‌های مضامین نهفته و مکان قرارگیری کتیبه‌های بنایی سردر مدارس تاریخی شهر اصفهان می‌توان مشاهده کرد. عمده‌ترین ویژگی‌های شاخص در جنبه‌های شکل‌گیری و مضامین آن، مکان قرارگیری، نوع خطوط مورد استفاده و میزان سطح اختصاص داده شده به این تزیین است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی ویژگی‌های نقوش بنایی به‌کار رفته در حوزه مضامین نهفته در مدارس تاریخی شهر اصفهان.
۲. بررسی مکان قرارگیری کتیبه‌های بنایی سردر مدارس تاریخی شهر اصفهان.

سؤالات پژوهش:

۱. زمینه‌های نقوش کتیبه بنایی پرتکرار در کتیبه‌های بنایی سردر مدارس تاریخی شهر اصفهان کدام‌اند؟
۲. آیا شباهت خاصی از لحاظ نسبت سطح اختصاص داده شده به کتیبه خطوط بنایی در سردر مدارس وجود دارد؟

کلیدواژه‌ها: کتیبه‌نگاری، مدارس تاریخی شهر اصفهان، خطوط بنایی، خطوط کوفی.

مقدمه

در سردر برخی بناهای تاریخی به‌ویژه مساجد و مدارس، عموماً مفاهیم گوناگون به دو صورت نمادین و نوشتاری مورد استفاده قرار گرفته‌اند. شکل‌های نمادین، گره‌ها و نقوش هستند و نوشتاری از خطوط گوناگون استفاده کرده‌اند که یکی از پرکاربردترین آن، خطوط بنایی است. شهر اصفهان که به دارالعلم شرق معروف است، دارای بیش از بیست مدرسه تاریخی است. شناسایی این مدارس و بررسی تزئینات سردر آن‌ها، مشخص نمود که خطوط بنایی در کنار سایر تزئینات، یکی از پرکاربردترین نقوشی است که طراحان گذشته مورد استفاده قرار داده‌اند. از سوی دیگر، بررسی پژوهش‌های تاریخ معماری مدارس شهر اصفهان نشان می‌دهد، کم‌تر به بررسی ویژگی‌های خطوط بنایی در معماری مدارس پرداخته شده‌است؛ بنابراین، پژوهش پیش‌رو برای نخستین‌بار، با رویکرد مضامین نهفته و مکان قرارگیری، به تزئینات کتیبه‌ای خطوط بنایی در سردر مدارس تاریخی ایران و به‌خصوص شهر اصفهان پرداخته‌است. این رویکرد، عرصه‌ای را برای بیان شباهت‌ها و تفاوت‌های موجود در این حوزه آشکار می‌سازد. این پژوهش، از لحاظ هدف بنیادین است و از بعد زمان، گذشته‌نگر است. شیوه مطالعه نیز، تاریخی-تحلیلی با رویکرد مقایسه‌ای است و به‌گونه ترکیبی کمی و کیفی است. در گام نخست، با مشاهدات میدانی، از ۲۳ نمونه موجود مدارس تاریخی شهر اصفهان، پنج نمونه به‌صورت هدفمند که در سردر آن‌ها تزئینات کتیبه‌ای با خطوط بنایی به‌کار رفته‌است، انتخاب شده‌است. یافته‌اندوزی این پژوهش، مبتنی بر منابع اسنادی، مطالعات میدانی و مشاهدات عینی نگارندگان، تهیه عکس از کتیبه‌های بنایی و ترسیم آن‌ها با نرم‌افزار دو بُعدی AutoCAD و سه بُعدی 3ds Max است. درنهایت، نمونه‌ها براساس پنج فاکتور (مکان قرارگیری کتیبه‌ها، فرم زمینه، مضامین به‌کار رفته، نوع خطوط مورد استفاده و میزان سطح اختصاص داده شده به این تزئین) مورد مقایسه قرار گرفته‌اند.

درباره پیشینه پژوهش حاضر باید گفت تاکنون پژوهش مستقلی با این عنوان انجام نشده است. با این حال، مقالاتی در باب کتیبه‌های بنایی در بناهای مختلف صورت گرفته‌است. مقاله‌ای با عنوان «بررسی تطبیقی معماری و تزئینات مدرسه گیائیه خرگرد و مدرسه چهارباغ اصفهان» معماری و تزئینات دو مدرسه چهارباغ و گیائیه خرگرد را مورد مطالعه مقایسه‌ای قرار داده‌است (خانی و همکاران، ۱۳۹۱). تحقیق دیگر با عنوان «بررسی کتیبه‌های مدرسه دارالاحسان سنندج با تأکید بر نمونه‌های شعر فارسی» به بررسی کتیبه‌های مسجد-مدرسه دارالاحسان سنندج پرداخته و تمرکز آن بیشتر بر روی شعرهای به‌کاررفته در این بنا بوده‌است (زارعی، ۱۳۹۲). مقاله مرتبط دیگر، با عنوان «مطالعه تطبیقی مضامین کتیبه‌های کاشی‌کاری مدرسه چهارباغ اصفهان و باورهای عصر صفویه» در حین مطالعه تطبیقی مضامین کتیبه‌های کاشی‌کاری مدرسه چهارباغ، انواع خط‌های به‌کاررفته، (نستعلیق، کوفی، بنایی و موارد دیگر) را در قسمت‌های مختلف بنا مشخص نموده‌است و بعد از آن به تعبیر و بیان باورهای عصر صفویه در رابطه با آن پرداخته‌است (کیانمهر و همکاران، ۱۳۹۰).

پژوهش‌های گوناگونی در رابطه با معرفی خطوط بنایی و کاربرد آن در بناهای تاریخی به‌انجام رسیده‌است. پژوهشی با عنوان «طرح و اجرای نقش در کاشی‌کاری ایران، دوره اسلامی» به جمع‌آوری کتیبه‌ها و بازنویسی متن آن‌ها پرداخته‌است (ماهروالنقش، ۱۳۶۱). پژوهش دیگر با عنوان «خط معقلی» به معرفی خط بنایی، انواع و ویژگی‌های آن اشاره کرده‌است (زمرشیدی، ۱۳۶۱). مطالعه دیگر با عنوان «اطلس خط» از حیث خوانایی به تعریف و دسته‌بندی خطوط پرداخته‌است (فضایی، ۱۳۶۲). همچنین پژوهش دیگر با عنوان «جایگاه قرآن حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی» در خصوص جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی به‌خصوص در زمان تیموری و صفوی نیز مطالعاتی انجام

گرفته‌است (شایسته‌فر، ۱۳۸۰). بررسی محتوای مضامین به‌کار رفته و تأثیر تشیع بر آن‌ها موضوع دیگری است که در چند نمونه‌ی محدود از بنای اصفهان صورت گرفته‌است (شایسته‌فر، ۱۳۸۸). علاوه‌بر آن، مطالعات تک‌بنایی نیز توسط پژوهشگران به‌کار بسته شده‌است. از آن جمله می‌توان به پژوهش با عنوان «مضامین شیعه در کتیبه‌های معماری اصفهان عصر صفوی» بررسی تزئینات کتیبه‌ای تک بنای مسجد وکیل شیراز (شایسته‌فر، ۱۳۸۸) و همچنین پژوهشی با عنوان «تحول خط‌بنایی در معماری صفویه با تأکید بر تزئینات کتیبه‌ای مسجد حکیم اصفهان» بررسی انواع خطوط بنایی به‌کار رفته در مسجد حکیم اصفهان (ساده، مشکل، متداخل) و مشخص نمودن میزان فراوانی آن‌ها اشاره نمود (زمرشیدی، ۱۳۹۰). همچنین پژوهش‌های دیگری با عنوان «تأثیر خط کوفی بر خط کوفی بنایی و تحول آن تا آرم‌نویسی‌های امروز» و «شناسایی عوامل تأثیرگذار بر ماندگاری خط کوفی بنایی در دوره معاصر و روند استفاده از آن در طراحی آرم نوشتاری» به جنبه معاصرسازی خطوط بنایی و کاربرد آن در آرم‌سازی پرداخته‌اند (زمرشیدی و همکاران، ۱۳۹۵؛ خراسانی و همکاران، ۱۳۹۶).

در نهایت مطالعه دیگر، یا عنوان «تحلیل شکلی خط بنایی» خط بنایی را مورد تحلیل شکلی قرار داده‌است (شهیدی، ۱۳۸۹). پژوهشگران دیگری، با عنوان «تحلیل محتوایی کتیبه‌های قرآنی مساجد جامع گوهرشاد مشهد و حکیم اصفهان» تحلیل محتوای کتیبه‌های قرآنی به‌کار رفته در مساجد گوهرشاد و حکیم اصفهان را در سه حوزه هنری، نقوش تزئینی و نقاشی، خط بنایی و خط ثلث مورد تطبیق با هم قرار داده‌اند (عبداللهی‌فرد و همکاران، ۱۳۹۸). مقاله مرتبط دیگری که شباهت به روش انجام پژوهش حاضر دارد، با عنوان «مطالعه کتیبه‌ها و آرایه‌های تزئینی مسجد جامع خوارزمشاهی گناباد» کتیبه‌ها و آرایه‌های تزئینی مسجد جامع خوارزمشاهی گناباد را به‌صورت تک‌بنا تحلیل نموده‌است (شیخی و همکاران، ۱۳۹۸). بنابراین، مقاله پیش‌رو برای نخستین‌بار، با رویکرد مضامین نهفته و مکان‌رگرایی، به تزئینات کتیبه‌ای خطوط بنایی در سردر مدارس تاریخی ایران و به‌خصوص شهر اصفهان پرداخته‌است.

نتیجه‌گیری

با تحلیل‌های انجام‌شده بر روی کتیبه‌های خطوط بنایی سردر مدارس تاریخی شهر اصفهان آشکار شد: مضامین پر تکرار قرآنی به‌کار رفته در کتیبه‌های بنایی سردر مدارس به‌ترتیب اسامی متبرکه، ذکرها، سوره و در نهایت حدیث معروف پیامبر (ص) که می‌فرمایند: «انا مدینه العلم و علی بابها» است (جدول شماره ۳). دسته دوم نقوش پرتکرار ایجاد شده توسط خطوط دارای اشکال مستطیل، انواع لوزی، انواع ستاره با تعداد پرهای مختلف، شمشه‌ها و خطوطی که در لچکی سردر به‌کار رفته‌اند و فاقد فرم هندسی مشخص هستند. در این میان، پرتکرارترین آن‌ها عبارت‌اند از: مستطیل، هشت‌ضلعی، لوزی، فرم هندسی غیرافلاطونی، انواع ستاره و شمشه‌ها هستند. در پنج نمونه مدرسه تحلیل‌شده از بین خطوط بنایی، خط بنایی ساده بیش‌تر از دیگر خطوط مورد استفاده طراحان بوده‌است (شکل شماره ۱۲). همچنین نوع مشکل خطوط بنایی در کلیه مدارس به‌کار رفته‌است، تنها مورد استثناء مدرسه جده بزرگ است (شکل ش ۱۴ تا ۱۵). در بین نمونه‌ها نیز فقط دو مدرسه نیم‌آورد و کاسه‌گران دارای خط متداخل هستند (شکل شماره ۱۳). همچنین نوع دیگر خط بنایی به‌نام ساقه‌گنبندی در مدرسه کاسه‌گران در بالای در ورودی یافت شد که در سایر مدارس این خط به‌کار گرفته نشده‌است (شکل شماره ۱۶). اما خط بنایی به شیوه معقلی در مدرسه نیم‌آورد در نمای کناری و روبه‌رو به‌کار رفته‌است (شکل شماره ۱۷). علاوه‌بر آن تحلیل نمونه‌ها آشکار کرد که میزان سطح اختصاص یافته به کتیبه‌های خطوط بنایی در سردر مدارس شهر اصفهان در یک بازه مشخص عددی قرار نگرفته‌است. این خود حاکی از آن است که عواملی همچون نوع تزئینات و شیوه‌های ساخت بنا، سلیقه معمار، نظرات کارفرما در

انتخاب میزان سطح اختصاص داده شده تأثیرگذارتر بوده است (جدول شماره ۴). در بین نمونه‌ها مدرسه کاسه‌گران بیش‌ترین سطح نمای سردر را به تزئینات خطوط بنایی اختصاص داده است (جدول شماره ۵).

فهرست منابع و مآخذ

- ایمانی، علی. (۱۳۸۵). سیر خط کوفی در ایران. تهران: زوار.
- بلر، شیلا. (۱۳۹۴). نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران زمین. ترجمه: مهدی گلچین، تهران: فرهنگستان هنر.
- خانی، سمیه؛ صالحی کاخکی، احمد و تقوی‌نژاد، بهاره. (۱۳۹۱). «بررسی تطبیقی معماری و تزئینات مدرسه غیاثیه خرگرد و مدرسه چهارباغ اصفهان». مجله مطالعات تطبیقی هنر، شماره ۴، ۳۷-۵۱.
- خراسانی، کاظم و کفشچیان، اصغر. (۱۳۹۶). «شناسایی عوامل تأثیرگذار بر ماندگاری خط کوفی بنایی در دوره معاصر و روند استفاده از آن در طراحی آرم نوشتاری». مجله علمی پژوهشی پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی نظر، شماره ۴۶، ۴۱-۵۰.
- زارعی، ابراهیم. (۱۳۹۲). «بررسی کتیبه‌های مدرسه دارالاحسان سنندج با تأکید بر نمونه‌های شعر فارسی». مجله پیام باستان‌شناس، شماره ۲۰، ۱۲۰-۱۰۳.
- زمرشیدی، حسین. (۱۳۹۱). «آفرینش‌های هنر قدسی از انواع خط‌بنایی، در آثار معماری اسلامی». فصلنامه مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، شماره ۸، ۵-۱۶.
- زمرشیدی، حسین. (۱۳۹۰). «تحول خط‌بنایی در معماری صفویه با تأکید بر تزئینات کتیبه‌ای مسجد حکیم اصفهان». دو فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۴، ۱۱۸-۱۰۱.
- زمرشیدی، حسین؛ فریدون‌زاده، حسن و خراسانی، کاظم. (۱۳۹۵). «تأثیر خط کوفی بر خط کوفی بنایی و تحول آن تا آرم‌نویسی‌های امروز». مطالعات معماری امروز، شماره ۱۰، ۱۳۹-۱۲۳.
- ریاحی، محمدحسین؛ قاسمی سیچانی، مریم و جاوری، محسن. (۱۳۹۰). شهری بر هامون نهاده (جستارهایی در باب پیشینه اصفهان)، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری.
- سلطان‌زاده، حسین. (۱۳۶۴). تاریخ مدارس ایران از عهد باستان تا تأسیس دارالفنون. تهران: آگاه.
- زمرشیدی، حسین. (۱۳۶۱). خط معقلی. تهران: سازمان انتشارات کیهان.
- شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۸). مضامین شیعه در کتیبه‌های معماری اصفهان عصر صفوی. تهران: فرهنگستان هنر.
- شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۰). «جایگاه قرآن حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی». مدرس، دوره پنجم.
- شایسته‌فر، مهناز و صراف‌زاده، رامینه. (۱۳۸۹). «تجلی اسماء مقدس در تزئینات معماری امامزادگان و مقابر سده چهاردهم، هشتم شهر قم». دو فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۱۳، ۸۹-۱۰۸.
- شیخی، علیرضا و خلوصی‌راد، زینب. (۱۳۹۸). «مطالعه کتیبه‌ها و آرایه‌های تزئینی مسجد جامع خوارزمشاهی گناباد». مجله هنرهای تجسمی (هنرهای زیبا)، شماره ۳، ۷۷-۸۸.

شهیدی، زینب. (۱۳۸۹). «تحلیل شکلی خط بنایی». مقاله در کتاب دبیره، الف، (دفتری در خط و زبان فارسی)، ۸۲-۵۸.

عبداللهی فرد، ابوالفضل؛ اولادقباد، منظربانو و شکرپور، شهریار. (۱۳۹۸). «تحلیل محتوایی کتیبه‌های قرآنی مساجد جامع گوهرشاد مشهد و حکیم اصفهان». مجله مطالعات باستان شناسی پارسه، شماره ۷. فضایی، حبیب‌الله. (۱۳۶۲). اطلس خط (تحقیق در خطوط اسلامی). اصفهان: مشعل.

کیان‌مهر، قباد و تقوی‌نژاد، بهاره. (۱۳۹۰). «مطالعه تطبیقی مضامین کتیبه‌های کاشیکاری مدرسه چهارباغ اصفهان و باورهای عصر صفویه». مجله پژوهش‌های تاریخی (مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی اصفهان)، شماره ۲ (پیاپی ۱۰)، ۱۵۴-۱۳۳.

گرابار، الگ. (۱۳۸۴). «هنر، معماری و قرآن». دو فصلنامه اسلام پژوهی، شماره ۱، ۸۰-۵۱.

مکی‌نژاد، مهدی. (۱۳۹۷). «ساختار و ویژگی‌های کتیبه‌های کوفی تزئینی (گل‌دار، گره‌دار) در دوره سلجوقی و ایلخانی». فصلنامه نگره، شماره ۴۶، ۲۷-۱۷.

ماهروالنقش، محمود. (۱۳۶۱). طرح و اجرای نقش در کاشی‌کاری ایران، دوره اسلامی. جلد ۴، تهران: موزه رضا عباسی. مکی‌نژاد، مهدی. (۱۳۸۸). تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی، تزئینات معماری. تهران: سمت.

ملازاده، کاظم و محمدی، مریم. (۱۳۸۱). مدارس و بناهای مذهبی. تهران: سوره.

Mousavi Jazayeri, S. M. V, Michelli, Perette E, Abulhab, Saad D. (۲۰۱۷). A Handbook of Early Arabic Kufic Script: Reading, Writing, Calligraphy, Typography, Monograms. New York, Blautopf Publishing.

Victoria and Albert Museum, Islamic Art And Culture (A Resource For Teachers). National Gallery of Art, Washing, (July ۱۸, ۲۰۰۴-February ۶, ۲۰۰۵).